

УДК 81.42:116.2
DOI 10.31654/2663-4902-2018-PP-4-14-19

Галаєвська Л. В.

молодший науковий співробітник відділу вивчення української мови і літератури
Інститута педагогіки МАПН України

ПРОБЛЕМА ВИВЧЕННЯ МОВЛЕННЄВИХ ЖАНРІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В СТАРШІЙ ШКОЛІ

У статті обґрунтовано основні проблеми вивчення мовленнєвих жанрів на уроках української мови. Описано етапи використання комунікативних ситуацій у вивченні мовленнєвих жанрів. Проаналізовано наявні класифікації мовленнєвих жанрів. Визначено умови щодо формування жанрової компетентності учнів старших класів, стимулювання зовнішньої та внутрішньої мотивації. Розкрито природу мовленнєвого жанру як категорії системної організації мовлення. Комунікативну компетентність автор розглядає як здатність учнів ефективно використовувати мовні знання, сформовані вміння, навички та власний досвід із метою гармонізації всіх видів спілкування, досягнення комунікативної мети, набуття досвіду мовленнєвої діяльності, усвідомлення значення мови як цінності. Поняття "мовленнєвий жанр" розглядаємо як мовленнєвознавчу категорію, що характеризується конкретністю й дозволяє наблизити навчання до безпосередніх потреб мовленнєвої практики. У лінгводидактиці під жанром розуміють "визнаний мовленнєвою ситуацією різновид текстів, що існує в межах функціонального стилю й має відносно стійку спільність змістово-композиційних, лінгвостилістичних та в деяких випадках – техніко-реалізаційних особливостей; динамічна структурна модель створення таких текстів відповідно до особливих норм їх породження. Доведено, що основою формування жанрової компетентності учнів стають такі чинники: удосконалення знань про мовленнєву ситуацію, змістово-композиційні, лінгвістичні особливості жанрів. З'ясовано, що на основі розроблення комплексних вправ і завдань, добір яких має здійснюватися за такими критеріями: тематично-змістовим, психологічним, адаптованості, – буде реалізовано відповідну методiku з урахуванням зазначених аспектів роботи. На основі аналізу наукової літератури автор доходить висновку про актуальність упровадження і вивчення мовленнєвих жанрів на уроках української мови.

***Ключові слова:** теорія мовленнєвих жанрів, комунікативна компетентність, мовленнєвий жанр, комунікативна ситуація, мовленнєвий акт, комунікація, мовна особистість, форми навчання.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвиток комунікативної компетентності учнів, формування комунікативних умінь і навичок має починатися із вивчення лінгвістичної теорії (особливості функціонування мовних одиниць, характеристика текстів, його частин, особливості комунікативної ситуації), через спостереження й аналіз над функціонуванням мовних категорій у конкретних текстах (дискурсах) і до створення власних висловлювань з урахуванням усіх особливостей комунікативної ситуації (спочатку мовленнєвих актів, пізніше мовленнєвих жанрів тощо). Формування комунікативної компетентності – складне завдання не тільки для вчителя, а й самого учня, оскільки знання й уміння, сформовані в початковій школі, повинні мати подальший розвиток. Воно не закінчується в старшій школі, а продовжується в дорослому житті людини.

Процес формування комунікативної компетентності і результативний етап його передбачають наявність ситуації, важливого значення набуває теорія мовленнєвих жанрів, що стає однією з небагатьох задіяних на практиці моделей комунікації, що враховують такі важливі параметри, як ситуація і сфера спілкування, стиль, інтенційний фактор, форма мовлення, у т. ч. способи оформлення початку й кінця

промови, передавання ініціативи в діалозі, а також стратегій і тактики ведення комунікації [3, с. 97]. Тому ця інформація набуває актуальності, адже одне із найголовніших завдань шкільної мовної освіти – сформуванню компетентного мовця.

Аналіз останніх досліджень. Одним із важливих питань сучасної лінгвістики є визначення питання мовленнєвого жанру. Як вважають Н. Арутюнова, Ф. Бацевич, В. Богданов, А. Вежбицька, О. Падучева, О. Селіванова, М. Федосюк, Т. Шмельова, мовленнєвий жанр об'єднує мовленнєві акти, становлячи собою базову одиницю комунікації.

Мета статті – обґрунтувати доцільність вивчення мовленнєвих жанрів у практиці навчання української мови в старшій школі.

Виклад основного матеріалу. Поява першої групи жанрознавчих розвідок асоціюється з іменем Аристотеля (IV ст. до н. е). У своїй праці "Поетика" вчений пояснює механізм виникнення літературних творів, пов'язуючи поняття жанру з родом літературного твору. Вивчення жанру в літературному аспекті продовжують і теоретики класицизму – Буало (Франція), Готшед (Німеччина), Сумароков (Росія). Останні досліджують проблеми трансформації жанрів, зв'язку жанру зі стилем, здійснюють морфологічний аналіз літературних жанрів різних історичних епох [1, с. 129].

Аналіз низки словникових дефініцій указує на те, що жанр і досі трактується або в занадто вузькому значенні (з точки зору його літературної чи мистецької належності), або в широкому значенні безвідносно до його лінгвістичної природи. Свідченням цього є такі визначення жанру: рід творів у сфері будь-якого мистецтва, що характеризується тими або іншими сюжетними й стилістичними ознаками, історично сформований тип літературного твору (епопея, роман, повість, оповідання, поема, вірш тощо), синтез характерних особливостей змісту й форми певного виду творів, відносна художньо-композиційна сталість, здатна до постійного розвитку й оновлення, особливий вид мистецтва, писемної творчості, що характеризується певними рисами, притаманними всім прикладам цього виду [3, с. 89].

Друга група досліджень жанру фокусує увагу на розгляді окремих аспектів жанрового оформлення мовлення (Гольдін, Демянков, Пешковський, Скребнев). Дослідження цих мовознавців максимально наблизили появу лінгвістичної теорії жанру.

Третя група жанрових розвідок пов'язана із теорією мовленнєвих жанрів М. М. Бахтіна, початок якій поклав В. В. Волошинов. У дослідженнях В. В. Волошинова головна увага відводиться висловленню, що визнається соціальною подією, створеною в результаті комунікативної взаємодії її учасників [2, с. 67–68]. Поняття висловлення набуває подальшого осмислення в теорії мовленнєвих жанрів М. М. Бахтіна та є ключовим у формулюванні дефініції мовленнєвих жанрів, під якими розуміють визначені, відносно стійкі тематичні, композиційні та стилістичні типи висловлювань. На думку вченого, ми говоримо жанрами, навіть якщо не здогадуємось про їх існування. Ці мовленнєві жанри даються нам майже так само, як рідна мова, якою ми вільно володіємо [2, с. 2002]. Але на відміну від форм мови, жанрові форми набагато пластичніші, чим і пояснюється їх розмаїття. Учення про жанри мовлення складає один із аспектів бахтінської філософії мови, яка, у свою чергу, відображає тільки один бік його цілісної концепції культури. У монографії "Проблема мовленнєвих жанрів" М.М. Бахтін розмежовує мовленнєве спілкування, висловлення як його одиниці й мову, що постачає засоби для побудови висловлювань [1, с. 34–36].

Мовленнєвий жанр М. М. Бахтін визначив як категорію, що дозволяє пов'язати соціальну реальність із мовною реальністю. Жанри мовлення вчений називав приводними ремнями від історії суспільства до історії мови [2, с. 159]. При цьому мовленнєвий жанр він розумів як універсальну одиницю мовлення. Кожне окреме висловлювання, звичайно, індивідуальне, але кожна сфера використання мови виробляє свої відносно стійкі типи таких висловлювань, які ми й називаємо мовленнєвими жанрами. Особливо потрібно підкреслити різновиди мовленнєвих жанрів (усних і письмових). Дійсно, до мовленнєвих жанрів ми повинні віднести й короткі репліки побутового діалогу (причому розмаїтість видів діалогу залежно від

його теми, ситуації, складу учасників є надзвичайно великою), і побутову розповідь, і лист (у всіх його різноманітних форматах), і коротку стандартну військову команду, і розгорнутий і деталізований наказ, і досить строкатий репертуар ділових документів (у більшості випадків стандартний), і різноманітний світ публіцистичних виступів (у широкому сенсі слова: суспільні і політичні), але сюди ж ми маємо віднести й різноманітні форми наукових виступів і всі літературні жанри (від приказки до багатотомного роману) [2, с. 201–202].

Як зауважується в сучасних теоретичних працях із проблем комунікативної лінгвістики, прагматична спрямованість мовлення детермінує певні типові одиниці й категорії, якими послуговується суб'єкт у процесі мовлення для досягнення бажаних результатів комунікації чи конкретного комунікативного ефекту. Зокрема, важливим компонентом спілкування є використання мовленнєвих жанрів – типізованих схем мовленнєвих дій, закріплених у суспільному обігу, що мають специфічну, притаманну їм тематику, побудову та стилістичне забарвлення. Комунікативна компетенція мовця складається з певного набору мовленнєвих жанрів [3, с. 35–36].

Досліджуючи природу жанрів, І. М. Горелов зазначає, що жанри мовлення не є зовнішніми умовами комунікації, яких адресант повинен дотримуватись у мовленнєвій діяльності. Жанри мовлення присутні у свідомості мовної особистості у вигляді готових зразків, що впливають на процес розгортання думки в текст. Виділяють чотири класи мовленнєвих жанрів: інформативні, імперативні (прохання, поради і т. д.), етикетні або перформативні (привітання, поздоровлення тощо), оцінні [4, с. 76].

Зазначимо, що існують різні класифікаційні ознаки мовленнєвих жанрів, а саме комунікативна мета, концепція автора, концепція адресата, змістове наповнення, комунікативне минуле, комунікативне майбутнє, параметр мовного втілення (Т. В. Шмельова), породження мовлення (В. В. Дементьев), структуру та модель дискурсу й комунікації загалом (Н. Д. Арутюнова) тощо. Найбільш відомий у сучасній науці підхід Т. Шмельової до створення моделі МЖ – це визначення семи жанроутворювальних параметрів. Зокрема, дослідниця виділяє такі МЖ:

1) за комунікативною метою: інформаційні (повідомлення, підтвердження, запит, заперечення інформації, згода з думкою або заперечення її), оцінні (похвала, огуда, схвалення, докір), етикетні (привітання, вибачення, призначення на посаду, прощання, оголошення війни тощо), імперативні (наказ, прохання, заборона, порада, рекомендація, інструкція, обіцянка, зобов'язання тощо);

2) за концепцією автора (адресанта): свій / чужий, старший / рівний / підлеглий, авторитетний / неавторитетний, такий, що має / не має повноважень, більш / менш поінформований, зацікавлений / незацікавлений тощо;

3) за концепцією адресата (враховує аналогічні параметри);

4) за подвійним змістом передбачає віднесеність / невіднесеність до особистісної сфери автора або адресата, часову перспективу події, оцінку події, важливою є кількість подій (епізодів, вчинків);

5) за комунікативним майбутнім визначає стандарти спілкування, що передбачають певну послідовність появи одних МЖ за іншими: наприклад, після прохання виникає згода або відмова, після запитання – відповідь та ін.

6) за комунікативним минулим, ураховуючи те, що передує жанру, виділяє МЖ реактивні й ініціативні;

7) за параметрами мовного втілення – це спосіб мовного оформлення, за допомогою якого МЖ доходять до його адресата (наприклад, заповнення формуляра чи складна творча праця, що супроводжує написання роману) [9, с. 57–59].

Зокрема, М. Федосюк зазначає: мовленнєві жанри – це "відносно стійкі, тематичні, композиційні та стилістичні типи текстів", які є прийнятними в конкретних ситуаціях і призначені для передавання певного змісту типовим способом побудови мовлення, що складається з кількох (іноді одного) мовленнєвих актів [8, с. 29].

Науковці схильні вважати мовленнєвий жанр зразком, моделлю, готовою формою, яка застосовується при творенні дискурсів (М. Бахтін, В. Богданов, В. Дементьев). Це саме підкреслює у визначенні мовленнєвого жанру Ф. Бацевич: "... тематично, композиційно й стилістично усталені типи повідомлень – носіїв мовленнє-

вих актів, об'єднаних метою спілкування, задумом мовця з урахуванням особистості адресата, контексту і ситуації спілкування" [3, с. 160].

Польська дослідниця Г. Вежбицька моделює жанр "за допомогою послідовності простих речень, що виражають мотиви, інтенції та інші ментальні акти мовця", спираючись на власну теорію семантики елементарних смислових одиниць [5, с. 56–57].

Проблема мовленнєвих жанрів перетинається з поняттям комунікативної ситуації, одного з основних об'єктів прагмалінгвістичного дослідження. У ході ситуації спілкування мовець вирішує конкретне завдання, використовуючи різні способи мовленнєвого впливу. Наприклад, у ході спілкування мовець вирішує конкретне комунікативно прагматичне завдання, використовуючи різні способи мовленнєвого впливу, здійснює примирення, освідчується в коханні, демонструє агресію, виправдовується. Вирішення одного надзавдання за допомогою різних прийомів мовленнєвих тактик здійснюється в межах однієї ситуації. У вузькому розумінні мовленнєвий жанр виступає як тривала інтеракція, що породжує діалогічну єдність або монологічне висловлювання. Тоді можна припустити, що мовленнєвий жанр виступає відносним синонімом комунікативної ситуації.

Комунікативна ситуація виконує три функції:

1) лімітуюча (комунікативна ситуація задає комуніканту обмежуючі умови комунікативної діяльності, жанр комунікативної взаємодії, пропонує вибір із репертуару ролей, стратегій і тактик мовленнєвої поведінки);

2) інтегруюча (комунікативна ситуація традиційно пов'язується в лінгвістиці з цілісністю мовленнєвого твору. Під ситуацією зазвичай розуміється співвідношення змісту мовленнєвого твору з ситуацією);

3) типізуюча (комунікативна ситуація формує текстуальну рамку, тобто єдність комунікативних параметрів тексту). Тексти, що виникають у таких комунікативних ситуаціях, характеризуються однаковими структурними і стилістичними властивостями.

За Р. Якобсоном, стандартна комунікативна ситуація має шість складників адресант, адресат, контакт, повідомлення, контекст, код. У його моделі комунікації адресант, використовуючи засоби мовного коду, формує повідомлення та з його допомогою встановлює контакт з адресатом у межах конкретного контексту. Контекст у моделі Р. Якобсона пов'язано зі змістом повідомлення, з інформацією, що передавалась ним. Поняття контакту має зв'язок із регулярним аспектом комунікації. Під контактом розуміється взаємодія між комунікантами, особливості її перебігу, повідомлення або текст – певна інформація, передана одним суб'єктом іншому і т. д.

Лінгвістичний опис комунікативної ситуації припускає знання й урахування параметрів комунікативного акту у цілому. Зокрема, як зазначає К. Ф. Седов, робиться акцент на кількох параметрах, а саме:

1) враховуються комуніканти з їх об'єктивним і суб'єктивним мовно-практичним знанням і досвідом, фоновими знаннями, цілями спілкування;

2) береться до уваги набір соціальних детермінант (оскільки кожний із комунікантів у ході мовленнєвого спілкування виступає у певній соціальній ролі);

3) враховується актуальна ситуація спілкування або безпосереднє оточення комунікантів [7, с. 112].

Висновки і перспективи подальших розвідок.

Порушена проблема не вичерпується розглянутими в статті аспектами. Необхідно наполегливо шукати можливості вивчення МЖ на уроках української мови. Активізація їх у мовленнєвій практиці учнів сприятиме забезпеченню тих результатів, на які орієнтують ключові підходи (особистісно орієнтовний, діяльнісний, і компетентнісний). З огляду на зазначене, перспективними досі залишаються різні аспекти вивчення жанрів мовлення в школі й упровадження їх у практику мовлення учнів, розроблення алгоритмів вивчення МЖ, моделювання життєвих ситуацій із застосуванням мовленнєвих жанрів на уроках української мови.

Література

1. Алпатов В. М. Вопросы лингвистики в работах М. М. Бахтина 40–60 годов. *Вопросы языкознания*. 2001. № 6. С. 123–137.

2. Бахтин М. М. Собрание сочинений: в 7 т. Москва: Русские словари, 1996. Т. 5: Проблема речевых жанров. С. 159–206.
3. Бацевич Ф. С. Основы комунікативної лінгвістики: підруч. Київ: Видав. центр "Академія", 2004. 344 с.
4. Бацевич Ф. С. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи: моногр. Львів: ПАІС, 2005. 264 с.
5. Вежбицкая А. Семантические примитивы / под. ред. Ю. С. Степанова. *Семиотика*. Москва: Радуга, 1983. С. 225–252.
6. Дементьев В. В. Непрямая коммуникация и ее жанры. Саратов: Изд-во Саратов. Ун-та, 2000. 248 с.
7. Седов К. Ф. Структуры устного дискурса и становление языковой личности: грамматический и прагматический аспекты. Саратов: Изд-во Саратовск. пед. ин-та, 1998. 112 с.
8. Федосюк М. Ю. Нерешенные вопросы речевых жанров. Вопросы языкознания. 1997. № 5. С. 29–34.
9. Шмелева Т. В. Речевой жанр: опыт общепилологического осмысления. *Коллегиум*. 1995. № 1–2. С. 57–71.

References

1. Alpatov V.M. Voprosy lingvistiki v rabotakh M.M. Bakhtina 40–60 godov. Voprosy yazykoznaniiya. 2001. № 6. S. 123–137.
2. Bakhtin M. M. Sobranie sochinenij: v 7t. Moskva: Russkie slovari, 1996. T. 5: Problema rechevykh zhanrov. S. 159–206.
3. Bacevych F. S. Osnovy komunikatyvnoyi lingvistyky: pidruch. F. S. Bacevych. Kyiv: Vydav. Centr "Akademiya", 2004. 344 s.
4. Bacevych F. Lingvistychna genologiya: problemy i perspektyvy: monografiya. Lviv: PAIS, 2005. 264 s.
5. Vezhbitskaya A. Semanticheskie primitivy pod. red. YU.S. Stepanova. *Semiotika*. Moskva: Raduga, 1983. S. 225–252.
6. Dement'ev V. V. Nepryamaya komunikatsiya i ee zhanry. Saratov: Izd-vo Sarat. Un- ta, 2000. 248 s.
7. Sedov K. F. Struktury ustnogo diskursa i stanovlenie yazykovoj lichnosti: grammaticheskij i pragmaticheskij aspekty. Saratov: Izd-vo Saratovsk. Ped. in-ta, 1998. 112 s.
8. Fedosyuk M. YU. Nereshennye voprosy rechevykh zhanrov. *Voprosy yazykoznaniiya*. 1997. № 5. S. 29–34.
9. Shmeleva T. V. Rechevoj zhanr: opyt obshhefilologicheskogo osmysleniya. *Kollegium*. 1995. № 1–2. S. 57–71.

Галаевская Л. В.

Младший научный сотрудник отдела обучения украинскому языку и литературе Института педагогики НАПН Украины

Проблема изучения речевых жанров на уроках украинского языка в старшей школе

В статье обоснованы основные проблемы изучения речевых жанров на уроках украинского языка. Описаны этапы использования коммуникативных ситуаций изучения речевых жанров. Проанализированы имеющиеся классификации речевых жанров. На основе анализа научной литературы автор приходит к выводу об актуальности внедрения и изучения речевых жанров на уроках украинского языка.

Ключевые слова: теория речевых жанров, коммуникативная компетентность, речевой жанр, коммуникативная ситуация, речевой акт, коммуникация, языковая личность, формы обучения.

Halaievska L. V.

Research Associate, Department of Ukrainian Language and Literature Instruction, Institute of Pedagogy, National Academy of Educational Sciences of Ukraine.

Issue of Studying Speech Genres at the Lessons of Ukrainian Language in High School

The article focuses on the principal issues of studying speech genres at the lessons of Ukrainian Language. It provides with the description of the stages of the use of communicative situations in the study of speech genres. The existing classification of speech genres is analyzed. The conditions for the formation of genre competence of high school students, stimulation of external and internal motivation are determined. The nature of the speech genre as a category of system organization of speech is revealed. The author considers the communicative competence as the ability of students to effectively apply the knowledge of language, formed skills and own experience in order to harmonize all kinds of communication, achieve a communicative goal, gain experience in speech activity, and realize the value of language as it is. The concept of "speech genre" is regarded as a linguistic category, characterized by specificity that allows bringing language learning closer to the immediate needs of speech practice. In Language pedagogy, the genre is understood as "a determined by the speech situation type of texts that exists within the functional style and has a relatively stable commonality of content-compositional, linguistic and, in some cases, technical and implementation features; a dynamic structural model for the creation of such texts in accordance with the special rules of their production. Improving the knowledge about the speech situation, content-compositional and linguistic features of genres are proved to contribute to the formation of genre competence in students. It is revealed that on the basis of the development of complex exercises and tasks, the selection of which should be carried out according to the criteria of topicality and content, psychological criterion, and the criterion of adaptability, the appropriate methodology will be implemented taking into account the abovementioned aspects of work. On the basis of the analysis of research literature, the author comes to the conclusion on the relevance of the introduction and study of speech genres at the lessons of Ukrainian Language.

Key words: *theory of speech genres, communicative competence, speech genre, communicative situation, speech act, communication, linguistic personality, forms of teaching.*